

AZ EVIDENCIALITÁS ALAKULÁSÁNAK EGY LEHETSÉGES FORGATÓKÖNYVE AZ URÁLI NYELVEKBEN¹

SZEVERÉNYI SÁNDOR

1. Bevezetés

Egy korábbi tanulmányomban (Szeverényi 2020) a szamojéd nyelvekben azt vizsgáltam meg, hogy vajon az evidencialitás kulturális magyarázatát (Bernárdez 2017) alátámasztják-e az északi-szamojéd nyelvek komplex evidenciális rendszerei. Akkor megállapítottam, hogy a beszélő perspektívájának kiemelt jelentősége van a megnyilatkozás során, a megnyilatkozó nézőpont jelentősége – pl. a felelősségvállalás a megnyilatkozás igazságtartalmáért – abban is megmutatkozik, hogy nézőpont-eltolódással járó függő beszéd nem alakult ki, hiszen az indirekt idézés a referenciális központ mozgatásával jár. Ez pedig kedvez a komplex evidencialitás kialakulásának, amelynél szintén fontos, hogy a beszélő a megnyilatkozó perspektívát a legtöbb szituációban megtartsa. Említett tanulmányom végén megfogalmaztam egy hipotézist, amely az uráli nyelvek (elsősorban) mondattani változásaira vonatkozik. E hipotézis lényege, hogy a szamojéd és finnugor nyelvek evidencialitása közötti jelentős különbség kéz a kézben jár más grammatikai rendszerek közötti különbségekkel.

Jelen dolgozat alapvető célkitűzése, hogy a szamojéd nyelvek kapcsán tett megállapításokat a teljes uráli nyelvcsaládra kiterjesszem. Cél, hogy egy lehetséges forgatókönyvet felvázoljon annak tükrében, hogy a környezeti, kulturális és más külső hatások milyen szerepet játszhatnak/játszhattak az evidenciális eszközök fejlődésében, alakulásában. Teszem mindezt a rendelkezésre álló szakirodalom és saját kutatási eredményeink alapján.² A felvázolandó „egy” lehetséges forgatókönyv valójában „sok”, igazából a magyarázattípus lesz egyféle: ez pedig etnoszintaktikai jellegű.

Jelen tanulmány témájánál és jellegénél fogva erősen vázlatos lehet csak jelenlegi formájában és terjedelmében, eredményei pedig – mivel indirekt következtetéseket rejt magában – csak hipotetikusak lehetnek.

2. Előzetes fogalmak, elméleti háttér

Az evidencialitás érzékeny a kulturális, környezeti hatásokra, ezért fontos, hogy áttekintsük azokat a külső tényezőket, amelyek hatással lehetnek nyelvtani szerkezetek változásaira. Nyelv és kultúra, nyelv és környezet, valamint nyelv és gondolkodás lehet-

¹ A kutatás az Evidencialitás az uráli nyelvekben NKFI pályázat támogatásával valósult meg (K 139218) a Szegedi Tudományegyetemen. Köszönöm mindkét lektornak az alapos munkát és kritikát, sokat megfogadtam belőlük, de persze mindig van, amivel a szerző nem ért egyet. A felelősség természetesen engem terhel. Az egyik lektor megjegyzései egy teljesen új tanulmány megírását teszik szükségessé, jelen írás korlátait túlfeszítik.

² Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata (NKFI, K 129186, 2018–2022).

séges összefüggéseivel számtalan tudományág számtalan irányzata foglalkozott az elmúlt több mint 200 évben. Ennek vázaltszerű összefoglalása sem lehetséges – még akkor sem, ha vizsgálatunkat a grammatikára, nyelvtani szerkezetekre szűkítjük. Arra viszont elegendő, hogy a legfőbb kapcsolódási pontokat, relációkat megmutassuk, elméleti kerettől függetlenül. Ehhez leginkább Busser (2015) tanulmánya szolgál vezérfonalként.

2.1. Környezeti paraméterek

Busser (2015) a nyelvi szerkezetek változását befolyásoló külső („extralinguistic”) tényezőket csoportosítja. A következő paraméterek egyrészt a kategorizálást könnyítik meg, elmélettől és módszertantól függetlenül. Másrészt az egyes nyelvészeti tudományterületek közül több esetben is felmerül ezen paraméterek relevanciája és egy-egy magyarázat esetében nem feltétlenül zárják ki egymást.

Kulturális tényezők

Kultúrán jellemzően kulturális gyakorlatot értenek, vagyis azon tudatos magatartások és hiedelmek összességét, amelyek egy meghatározott közösség koherens társadalmi identitásának kifejezéséhez kapcsolódnak. Humboldt, Boas, Sapir és Whorf munkássága óta foglalkoztatja a kultúra és a nyelvtan kapcsolata a nyelvészeket és antropológusokat. A grammatika alakulását befolyásoló kulturális hatások vagy a konkrét nyelvtani sajátosságok tényleges vizsgálata azonban soha nem volt része egy koherens kutatási területnek, hanem a nyelvészet főként funkcionális, kognitív és leíró megközelítéseinek peremén létezett, legalábbis egészen az etnoszintaxis első, sporadikus megjelenéséig az 1970-es években.

Társadalmi tényezők

A társadalmi tényezők a társadalom szerkezetéhez és szerveződéséhez kapcsolódnak, vagyis jellemzően kívül esnek a társadalom egyes tagjainak tudatos ellenőrzésén, ellentétben a kulturális tényezőkkel, amelyek hiedelmek és ritualizált viselkedések eredményei. A nyelvre gyakorolt társadalmi és kulturális hatások közötti különbségtétel bizonyos mértékig mesterséges. Busser példának Gal munkáját említi (1978), aki a nemet kulturális konstrukciónak tekintette, mert a társadalmi nemi alapú szerepek értelmezésében a szabad választásnak erős összetevője van. Másrészt viszont sok társadalomban a biológiai nem és a hozzá kapcsolódó társadalmi státusz nem olyan, ami felett az egyének nagyon befolyással lennének. Gal tanulmánya arra is rámutat, hogy a nyelvi változást gyakran társadalmi és kulturális tényezők összetett kölcsönhatása befolyásolja: nem, életkor, társadalmi státusz, vidék-város dichotómia, tágabb történelmi és politikai kontextus stb. A különböző területek homályossága és összetettsége ellenére az interakciók során jelentős számú egyértelmű eset van, amikor az egyének vagy társadalmi csoportok tudatos kontrollján kívül eső társadalmi tényezők befolyásolják a nyelvi változást. A nyelvjárási változatosság például nem jellemzően az adott közösségek szándékos döntéseiből fakad, hanem olyan meglehetősen elvont jelenségek is befolyásolják, mint a közösség elszigeteltségének foka, valamint a közösség mérete, szerkezete és sűrűsége.

A különböző társadalmi tényezők grammatikai szerkezetre gyakorolt hatását a szociolingvisztika, a dialektológia és – kisebb mértékben – a nyelvészeti antropológia egyaránt dokumentálja, mind a jól ismert nyugati nyelvek, mind a világ más részein élő

kisebb nyelvek esetében. A tipikus kutatás tárgyát képező tényezők közé tartoznak a regionális különbségek, életkor, nem, etnikai hovatartozás, társadalmi rétegződés, műfajok és sajátos társadalmi környezet, társadalomstruktúra, hatalmi viszonyok, kontaktus, amely, ha tartósan fennáll, elkerülhetetlenül nyelvi érintkezéshez is vezet. Míg a nyelvi érintkezés hagyományos kutatása elsősorban a lexikális kölcsönzésekre összpontosított, ma már bőséges mennyiségű kutatás számol be arról, hogy a nyelvi struktúrák, minták nyelvi érintkezés útján történő kölcsönzése gyakori. Absztrakt szinten megérthetjük a nyelvi érintkezés paramétereit és azok grammatikára gyakorolt hatását (Aikhenvald 2006). A folyamatban szerepet játszó konkrét társadalmi tényezők sokfélesége azt jelenti, hogy eltart egy ideig, mire valóban átfogó képet kapunk róluk. Aikhenvald csak felületesen említi a lakosság számát, az urbanizáció fokát, a házassági szokásokat, a kereskedelmet, a hadviselést, az életmódot és a foglalkozást, a munkamegosztást és a vallást.

Vannak elméletek, elemzések, melyek szerint bizonyos globális társadalmi folyamatok befolyásolják az adott társadalomban beszélt nyelvek grammatikai szerkezetét. Trudgill (2011) amellett érvel, hogy a nyelvtani változás egyik fő tényezője egy társadalom viszonylagos stabilitása, társadalmi sűrűsége és elszigeteltségének foka. Feltételezése szerint a kicsi, viszonylag stabil, viszonylag magas társadalmi sűrűségű társadalmakban aránytalanul nagyobb valószínűséggel alakulnak ki összetett morfoszintaktikai rendszerek.

Földrajzi tényezők

A földrajznak, a geofizikai környezetnek a nyelvtan különböző területeire lehet hatása. A térérzékelés központi szerepet játszik a környezetünkkel való interakciónk során, és ezért kiemelkedően jelen van a világ legtöbb nyelvének nyelvtanában. Busser három fő területet említ.

A térbeli környezet és a nyelvi szerkezet kapcsolatának hagyományos grammatikai kutatása elsősorban a térbeli deixis felé irányult. Egy nyelv nyelvtana sem teljes a demonstratív paradigmájának alapos leírása és az irányt jelölő (pl. bizonyos mozgás) igék áttekintése nélkül. Lehetetlen kimerítő áttekintést adni az ezen a területen végzett munkákról, és ez itt nem is lenne különösen hasznos: a deixissel kapcsolatos munkák jellemzően csak a deiktikus kategóriák nyelvtani viselkedésével foglalkoznak, és legtöbbször alig veszik figyelembe a külső térbeliséget, a valóságot, amely e kategóriák létrehozásához vezetett. A földrajzi kontextus szerepével a teret és mozgást kifejező nyelvtani kategóriák alakulásában az elmúlt egy-két évtizedben foglalkoztak.

A kutatások egy másik vonulata a földrajzi jellemzőknek a nyelvi sokszínűségre, komplexitásra és a nyelvek globális szerkezetére gyakorolt – akár közvetlen, akár a kultúra által közvetített – hatására fókuszál. Nichols (1992) a földrajzi területek különféle tulajdonságai és a nyelvek vagy nyelvcsoportok grammatikai tulajdonságai közötti lehetséges kapcsolatokat tárgyalja. Bevezeti a terjedési zónák és a maradékszónák fogalmát, mint két olyan geofizikai típust, amelyek sajátos hatással vannak a nyelvi diverzifikációra. Az előbbieket gyors nyelvi terjedés területei, amelyeket gyakran egy vagy néhány nyelv vagy nyelvcsalád ural; az utóbbiak általában igen változatos, nagy nyelvi összetettségű területek.

Természeti (biológiai) tényezők

A nyelvi és biológiai diverzitás közötti összefüggések vizsgálata, párhuzamba állítása egészen Darwin evolúciós elméletéig nyúlik vissza. Nyelv és természeti környezet közötti összefüggések vizsgálata megjelenik a nyelv(ek) történetének kutatásában és a biológiai és nyelvi diverzitás közötti lehetséges összefüggések vizsgálatában egyaránt.

Humán biológia

Kutatásunk szempontjából kevésbé releváns, és az uralisztikában is csak újabban jelent meg ez a terület. Busser a genetika és nyelvészet kapcsolatát is megemlíti. Itt a környezet-indukált emberi migrációra és egyfelől az abból következő etnikai diverzitásra, másfelől pedig a szintén a migrációs folyamatokhoz köthető nyelvi diverzitásra kell gondolni.

A nyelv metapercepciója

A mi esetünkben szintén kevésbé releváns, hogy a nyelvi szerkezetre gyakorolt egyik gyakran figyelmen kívül hagyott hatás maga a nyelvészeti kutatások végzése, és tágabb értelemben a nyelvérzékelésünk. Ez hatással lehet magának a nyelvnek a szerkezetére és a szerkezetről alkotott felfogásunkra is. Az előbbire akkor kerül sor, ha az előíró jellegű nyelvészeti kutatás vagy a társadalmi nyomás bizonyos nyelvtani, lexikai vagy fonetikai korlátozások bevezetéséhez vezet.

Jelen kutatás nem egy kidolgozott elméleti kerethez kapcsolódik, hanem az etno-szintaxis, ökon nyelvészet, antropológiai nyelvészet határán mozog, elsődleges célja, hogy a fentebb említett tényezők lehetséges hatását kimutassa nyelvtani szerkezetekben, mind ezt történeti kontextusban.

2.2. Rekonstrukció

Tanulmányunk másik lényeges pontja a grammatikai (al)rendszerek rekonstrukciójának kérdése. Anélkül, hogy teljes szakirodalmi áttekintést adnánk, a nyelvtani rekonstrukcióval kapcsolatban két elvi kérdést kell megválaszolni:

- a) Az alapnyelvről alkotott fogalmunk, az alapnyelv alkalmazott definíciója mint prekonceptió milyen mértékben befolyásolja rekonstrukciónkat?
- b) A családfamodell alkalmazása milyen mértékben befolyásolja a rekonstrukciónkat?

Ebben a munkában az alapnyelv és családfamodell hagyományos definíciójából indulunk ki, azaz az uráli alapnyelvet rekonstruált, egységes posztulátumként értelmezzük, amelynek rendelkeznie kell a természetes nyelvek tulajdonságaival. Továbbá a családfamodellünk szerint a legkorábbi állapot az uráli alapnyelv lehetett, amelyből a mai leányelvek levezethetők.

2.3. Evidencialitás és uralisztika

2.3.1. Az evidencialitás fogalma

Az evidencialitás az információ forrásának (illetve annak típusának) a nyelvi jelölése: a szakirodalom (mondat)szemantikai kategóriaként vagy nyelvtani (morfológiai)

kategóriaként kezeli. Ahogy egy friss tanulmányban megjegyzi Verhees (2019: 128), „az evidencialitás vizsgálatának állandó kérdése nem az, hogy nyelvtani vagy szemantikai-funkcionális kategóriának tekintjük-e, hanem sokkal inkább az, hogy hogyan tudunk értelmes, empirikus különbséget tenni a grammatikai evidenciálisok és az információforrásra való hivatkozás egyéb eszközei között.”³ Ez a megközelítés az uráli nyelvek átfogó leírásánál kikerülhetetlen, ugyanis az uráli nyelvcsalád az evidencialitás szempontjából heterogén.

Az evidencialitás szorosabb definícióját számtalan helyen megtaláljuk, számtalan formában. Én most a Brugman és Macaulay tanulmányában (2015) foglaltakat említem. A szerzők szerint az evidencialitást univerzálisan két tényező definiálja:

- (i) Az információ forrásának jelölése.
- (ii) A jelölő elem a nyelvtani rendszer tagja.

Ezekon kívül felsorolnak hét olyan tényezőt, amelyek korábban felmerültek a szakirodalomban mint az evidencialitás általános fogalmához tartozó tényezők. Ezekről azonban megállapítható, hogy noha jellemző jelenségek, nem általánosak:

- (iii) Az evidencialitásnak van episztemikus jelentéstartalma/kiterjesztése.
- (iv) Illokúciós jelentés, ami az elkötelezettség fokát jelöli.
- (v) A miratív (váratlan, meglepő esemény, jelenség) jelentés.
- (vi) A beszélői deixis, vagyis az evidenciális origo jelentősége.
- (vii) Az evidenciálisok használata lehet kötelező vagy opcionális.
- (viii) Komplementaritás más jelölőkkel.
- (ix) Az igazság-feltételeesség.

„Mennyiségi” szempontból is lehet a nyelveket csoportosítani – és a tipológiában leginkább ez a csoportosítás alapja – aszerint, hogy hány információforrás-típust/evidenciatípust jelöl külön a nyelv. A többválasztásos (legalább 3) nyelveket Aikhenvald (2004) tipológiájában B, C és D alaprendszernek nevezi el (itt ezeket nevezzük komplex rendszereknek). Plungian (2010) tipológiájában a „basic” és az „elaborated” terminusok használatosak: a hármas rendszerek („basic”) alapkategóriái a direkt, az inferenciális és a tudósított („reported”) információ – ez az ún. kecsua-típus. Ennél egyszerűbbek a kettes rendszerek („generalized”, Aikhenvaldnál „A”), ahol indirektív/mediatív megkülönböztetés vagy első- és másodkézbeli szembenállás van (balkáni típus). Végül a komplex rendszerek („elaborated”) azok, ahol a hármas rendszerek további alkategóriákkal, paraméterekkel egészülnek ki (pl. részvételiség [„participation”], feltételezés [„assumption”], általános tudás stb.).

2.3.2. Az evidencialitás kulturális magyarázata

Bernárdez (2017) kulturális magyarázatának lényegét – mely részben már Aikhenvald (2004) munkájában is megtalálható – korábban említett írásomban ismertettem (Szevérenyi 2020). Itt az érthetőség érdekében a lényeget foglalom össze nagyon rövi-

³ „A persistent issue in the study of evidentiality is not whether we should consider it a grammatical or a semantic-functional category, but rather how we can make a meaningful, empirical distinction between grammatical evidentials and other means of referring to an information source.”

den: (komplex) evidencialitás rendszer izolált környezetben élő kis csoportoknál, közösségeknél nagyobb valószínűséggel alakul ki a következő tényezők mellett, és ezek a tényezők a komplex evidenciális rendszerek fennmaradását is elősegítik:

- Ott, ahol a környező világ elérése nehézségekbe ütközik földrajzi, éghajlati viszonyok miatt (pl. Amazónia esőerdei népei).
- Ott, ahol nem alakult ki írásbeliség, a nyelv csak szóban létezik.
- Ott, ahol nagyon szorosak a kapcsolatok a csoporton belül és a szomszédos csoportok között.

A komplex evidenciális rendszerű nyelvet használó közösségek jellemzően kis méretűek, ahol a közösség minden tagja – többé-kevésbé – ismeri a közösség többi tagját, és a közösség tagjai jellemzően megbíznak egymásban. Ennél fogva az őszinte beszéd, az igazmondás (annak hite), a kimondott állítás tartalmáért való felelősség a közösség viselkedésének fontos alapelve. Jellemző, hogy ezekben a rendszerekben az evidencialitás nem feltétlenül valószínűséget vagy bizonyosságot fejez ki elsődlegesen. Ez azt is mutatja, hogy az evidencialitás érzékeny a kulturális és környezeti változásokra. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindez nem tekinthető univerzálisnak.

3. Az uráli nyelvek csoportosítása

A téma aktualitását a szakirodalom mennyiségi kettőssége is indokolja. Egyfelől az elmúlt években óriási mértékben bővült az evidencialitás nyelvspecifikus és tipológiai szakirodalma egyaránt, ennek ékes példája az Alexandra Aikhenvald által szerkesztett Oxford Handbook of Evidentiality (2018). Átfogó, tisztázó általános munkák közül az előbb említett Verhees tanulmányt (2019) és Brugman és Macaulay tanulmányát (2015) tartom fontosnak kiemelni. Másfelől viszont, noha megnöttek az uráli nyelvek evidencialitását vizsgáló munkák (néhány példa a teljesség igénye nélkül: obi-ugor nyelvek – Sipőcz 2014, Csepregi 2014; udmurt – Kubitsch 2022; szamojéd nyelvek – Wagner-Nagy 2018, Burkova 2022; magyar – Kugler 2015), az uráli nyelveket áttekintő munka kevés született, és nem haladják meg egy könyvfejezet terjedelmét és mélységét (elsősorban Skribnik–Kehayov 2018).

Skribnik és Kehayov (2018) tanulmánya alapján a következőképpen foglalhatjuk össze az uráli evidencialitásról való tudásunkat:

Az evidenciálisok (vagyis az evidencialitás morfológiai jelölői) forrásai heterogének, vagyis egyfelől az egyes nyelveken belül is többféle forrás lehetséges, és azon nyelvek között, amelyekben kialakultak evidenciálisok, szintén nagy különbségek lehetnek. Alapvetően három kategóriához kötődnek az evidenciálisok: a Volga-Káma vidék nyelveiben jellemzően bizonyos múlt idők vettek fel evidenciális funkciót; az udmurt, az obi-ugor és szamojéd rezultatívot, igeneveket alkalmaznak (igenevek verbalizációja általánosnak tekinthető); szintén az igenévi eredet jellemző a balti és néhány finnségi nyelvben; ugyanakkor a nominalizáció különböző formái is lehetségesek. A szamojéd nyelvekben felmerül a főnév grammatikalizációja, és szintén a szamojéd nyelvek kapcsán (és csakis itt) merül fel egy alapnyelvi evidenciális rekonstrukciója (Guszev 2017). Az uráli evidenciálisok heterogenitása összhangban van a nyelvcsalád eurázsiai, viszonylag periférikus helyzetével.

Skribnik és Kehayov következtetése szerint noha hiányoznak a régi nyelvi források, de a proto-indoeurópaihoz hasonlóan úgy tűnik, hogy néhány évezreddel ezelőtt az evidencialitás nem volt kódolva az alapnyelvben.

Röviden összefoglalva az uráli nyelveket, az alábbiak szerint csoportosíthatjuk elhelyezkedés, morfológiai evidencialitás megléte, annak besorolása, az evidenciálisok legvalószínűbb eredete és funkciója szerint:

area	nyelvek	avid.	kategória	eredet	kategóriák
Skand.:	finn, számi, (vót)	-	-		
Baltikum:	észt, lív	+	A3	átvétel	REP
Volga-Káma:	mari, permi	+	A2	átvétel	IND
	mordvin	-	-		
Ny-Szibéria:	obi-ugor	+	A1/A2	belső inn.	IND
ÉNy-Szibéria:	szamojéd	+	B3/C3	belső inn.	REP, INF, SZEN
Kárpát-medence:	magyar	-	-		

Az jól látható, hogy az uráli nyelvek evidencialitása mutat területi megfeleléseket, de vannak kivételek. Ilyen például az mordvin, amelyben „elvárható” lenne egy permi és mari szintű evidencialitás, illetve a baltikumi kis finnségi nyelvek sem egységesek, és nem mindegyik obi-ugor nyelvváltozatban alakult ki morfológiai evidencialitás. A kétválasztásos rendszerekben („A”) az alapvető distinkció az információhoz való hozzáférés közvetett vagy közvetlen volta (obi-ugor, permi, mari) (IND = indirekt), vagy a mástól hallott információ jelölése (balti-finn) (REP = reportatív). A szamojéd nyelvek alapkategóriái pedig a mástól hallott információ (REP), az indirekt kategória (IND = inferenciális), valamint a közvetlenül, de nem vizuális forrásból szerzett értesítés (SZEN = nem vizuális érzékelés).

4. Evidencialitás, rekonstrukció, nyelvtörténet, kontaktushatás, tipológia

Összehasonlító történeti nyelvészeti szempontból tehát az a kérdés: beszélünk-e evidencialitás *előtti* nyelvi állapotról, vagyis voltak-e az alapnyelvben evidenciálisok vagy más, az információra forrására utaló nyelvi eszközök? A válaszunk erre kettős lehet az evidencialitás kettős definíciójából fakadóan. Grammatikai jelölőt nem rekonstruálunk finnugor vagy uráli alapnyelvre. Szemantikailag viszont nem lehet kizárni, hogy a nyelvben léteztek már az alapnyelv időszakában olyan nyelvi eszközök, amelyekkel jelölni lehetett az információ forrását – s amennyiben a kulturális magyarázat tükrében vizsgáljuk a kérdést, ez nem lehet életszerűtlen elképzelés, és így az sem elképzelhetetlen, hogy ezek a jelölők valamilyen mértékben grammatikalizálódtak. Az alábbiakban amellet tudok csupán érvelni, hogy az uráli nyelvek evidencialitás tekintetében sokszínű volta összeegyeztethető egy egységes alapnyelv koncepciójával. Ugyanis az evidencialitás grammatikai rendszerét más grammatikai (rész)rendszerektől érzékenyebbnek írja le a szakirodalom, hiszen használatukhoz gyakran kötődnek kulturális, viselkedési konvenciók. Továbbá, ahogy Aikhenvald írja (2004: 361), „ha egy kategória korrelál viselkedési elvárásokkal, kulturális konvenciókkal, akkor könnyen hathat rá areális diffúzió” – tehát az egyik kulcskérdés, hogy kontaktushelyzetben mi történhet az evidenciális jelölőkkel és magával a rendszerrel. Az Aikhenvaldtól idézett állítás némileg ellentétben

áll azzal az általánosan ismert nyelvtörténeti megfigyeléssel, hogy morfológiai elem átvétele a lexikon elemeihez képest sokkal lassabban és ritkábban történik meg. Vagyis jogosan felmerül a következő kérdés: mi történik abban az esetben, ha két különböző evidencialitással rendelkező nyelv hosszabb-rövidebb ideig tartó kontaktusba kerül? A kérdéssel leginkább Aikhenvald foglalkozott (2002, 2018). Aikhenvald megkülönböztet direkt és indirekt diffúziót. Az evidenciális jelölő lehet átvett (direkt diffúzió), ez a kevésbé jellemző. Gyakoribb eset, amikor az evidenciálisok alakja eltérő, de jelentésük, funkciójuk hasonló vagy megegyezik (indirekt diffúzió vagy kategóriák diffúziója), egyfajta kiegyenlítődés megy végbe (Aikhenvald 2002: 3–7). Ebben az esetben az átvevő nyelv a saját nyelvi rendszerén belül reanalizál elemeket, szerkezeteket és társít hozzájuk evidenciális funkciót, az átadó nyelv mintájához hasonlóan (Aikhenvald 2004: 249). A diffúzió akkor történik meg, ha a két kapcsolatban levő nyelv evidencialitásának komplexitása között nincs nagy különbség. Ez jól szemléltethető például a Baltikum (balti- finn és balti nyelvek) vagy a Volga–Káma vidék (törökségi, finnugor nyelvek) nyelveinél, ahol az evidenciálisjelölő(k) használata opcionális és ezek a jelölők (evidenciális és nem evidenciális, illetve akár az indirekt evidencia jelölésén belül az egyes altípusok) nem alkotnak rigid rendszereket.

Az bizonyos, hogy ha két olyan nyelv kerül tartós kapcsolatba, melyek között az evidenciális rendszer komplexitását tekintve nagy különbségek vannak, nincs arra példa, hogy egy evidenciális rendszer kontaktus hatására legalább két vagy több szintet „ugorjon” kontaktushelyzetben. Ilyen esetben sokkal jellemzőbb az, hogy a komplex evidenciális rendszer egyszerűsödik vagy akár eltűnik. Ez azért is jobban dokumentálható, mivel a komplex evidencialitással bíró nyelvek tipikusan kis nyelvek, nem államnyelvek. A domináns nyelvek hatására az evidenciális rendszer egyszerűsödhet.

Az északnyugati amazóniai keleti tukano nyelvek (tariana, tukano) bonyolult (öt-választásos) evidenciális rendszere hatott a hup és yuhup nyelvekre – ez remek, de ritka példa. A nadahup nyelvekre a reportatív specifikáció jellemző, s a tukano hatására alakultak ki további, nem vizuális érzékeléssel és következtetéssel kapcsolatos kategóriák (Epps 2007: 557). Aikhenvald írja, hogy a keleti tukano nyelvek rendszere belső innováció eredménye, nem kontaktusból fakad. Egyszerűbb rendszerek, stratégiák kialakulására több és jobban ismert nyelvek ismertek, ezek közül számunkra a Baltikum és a Volga–Káma vidék releváns.

Egyszerűsödésre vagy eltűnésre számtalan esetről beszámoltak már Dél-Amerika indián nyelvei esetében. Szibériából is tudunk említeni példákat: egy korábbi munkámban azt mutattam ki (Szeverényi 2022), hogy az oroszul jól beszélő nganaszanok kevésbé használják az evidenciálisokat. Gruzdeva (2001) hasonlóan számol be a nyivh esetében, Iljina (2020) pedig azt mutatta ki régi szövegek alapján, hogy a jukagír nyelvben a mainál bonyolultabb evidencialitás létezhetett. Ezek a példák azonban már a veszélyeztetett nyelvek esetét is illusztrálják: a nyelv eltűnése, visszaszorulása az evidencialitás egyszerűsödésében, eltűnésében is jelentkezik. Továbbá arra a nagyon fontos jelenségre mutat rá, hogy az evidencialitás külső hatásra relatív gyorsan tud változni.

Lefordítva mindezt az uráli nyelvek helyzetére: a Baltikumban és a Volga–Káma vidékén indirekt diffúzió figyelhető meg, ahol a nyelvi kontaktus kulturális hatást is jelentett egyben.⁴ Szibériában viszont nem tudunk olyan nyelvekről és kultúrákról, amelyek hatottak volna az obi-ugorok egyszerű, a szamojéd nyelvek komplexebb evidencialitására, így a kulturális magyarázat (vagyis a környezeti hatás és nem más közösség hatása) továbbra is indokolt.

Mindezek alapján teljesen jogosan *nem* merül fel a kérdés: a finnugor és uráli alapnyelvre tudunk-e rekonstruálni evidenciálisokat, hiszen az egyes nyelvi rétegek, alapnyelvek, leánnyelvek közötti hosszú idő alatt nagyon sok minden történhetett. Ebből viszont az következik, hogy ha az alapnyelvre nem is tudunk rekonstruálni evidenciális(oka)t, a mai leánnyelvekben viszont többféle megoldást is találunk, akkor meg kell vizsgálnunk azt a kérdést is, hogy az alapnyelv és a mai nyelvi állapotok között meg lehet-e állapítani további rétegeket, összefüggéseket.

Ha a morfológiai markerek felől közelítünk, akkor a következőket tudjuk:

Volga–Káma	kontaktus eredménye (?)	*0 > ... > "A"
Nyugat-Szibéria	környezeti hatás (?)	*0 > ... > "A"
Baltikum	kontaktus eredménye	*0 > ... > "A"
Kárpát-medence	?	*0 > ... > 0
Finn, számi	?	*0 > ... > 0

A *0 azt jelenti, hogy a legkorábbi állapotra nem rekonstruálunk evidenciálisot, a 0, ill. A pedig azt, hogy a mai állapotban nem találunk/találunk (grammatikai) evidenciálisot, a „...” pedig azt, hogy a két állapot között nagyon sok minden történhetett, a két végpont között (*0 és A, ill. *0 és 0) nem tudunk összefüggéseket megállapítani. A mai szamojéd nyelvek komplex rendszere és az uráli alapnyelv feltételezett jellemzői között nagy a szakadék. A proto-szamojéd alapnyelv esetében már több fogódzónk van, Guszev rekonstruál is egy alapnyelvi evidenciális jelölőt, de más külső magyarázat a rendszerek kialakulására a szakirodalomban eddig nem merült fel (Guszev 2006: 69). A hagyományos családfamodell, az egységes alapnyelv koncepciója összeegyeztethető az evidencialitás kulturális magyarázatával – mely szerint bizonyos környezeti, kulturális tényezők hatására komplex(ebb) evidenciális rendszerek alakulhatnak ki nyelvekben, másfelől a nyelvi kontaktussal is. Akár a Volga–Káma-vidékről, akár a Baltikumról beszélünk, a nyelvi kontaktus egyben kulturális hatást is jelent, a kettőt szétválasztani nem mindig lehetséges.

A Brugman–Macaulay-tanulmányban jelzett általános, de nem univerzális tulajdonságai az evidencialitásnak azok, amelyekről többnyire keveset tudunk a kisebb uráli nyelvek alapján. Ha ezeken a területeken történne előrelépés, akkor a történeti összefüggésekről is biztosabban nyilatkozhatnánk. Azt talán mondani sem kell, hogy ezek elsősorban funkcionális alapú, gyakran pragmatikai természetű kategóriák, míg korábban az uráli

⁴ Ebben az esetben a törökségi nyelvek lennének az átadó nyelvek. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a permi nyelveknél az evidencialitást nem mindenki tartja törökségi hatásnak (pl. Honti 2001, illetve Szabó Ditta előadásai).

nyelvek kutatásában eddig az egyes evidenciális jelölők viselkedésére, eredetére koncentráltak inkább. Sok nyelv esetében azonban – a nyelvvesztés, az életmódváltás stb. miatt – már nem lesz lehetőség a pontos funkciók feltárására. Az igazság-feltételeesség a szamojéd nyelvek kapcsán merül fel leginkább, de erről valószínűleg nem fogunk már sok mindent megtudni a fentebb említett okok miatt. Az udmurt nyelvben folytak részben ilyen kutatások (Kubitsch 2022). Különösen fontos területnek tűnik az episztemikus jelentéstartalom vizsgálata. Az uráli nyelvek kutatásában az illokúciós jelentés (elkötelezettség foka) vizsgálata szintén gyerekcipőben jár, de történtek már lépések, főleg az udmurt területén. A mirativitás az obi-ugor nyelvekben kapott eddig külön figyelmet, kisebb mértékben az udmurt vizsgálatában. Sokkal több ismeretre lenne szükség a komi, mari kapcsán, a mordvin szinte teljesen hiányzik.

A morfológiai evidenciálisok szinte mindenhol másodlagos funkcióként alakultak ki, vagy homályos az eredetük, de viszonylag jól levezethetők nomenképzőkből, időjelekből és participiumokból. Vagyis – talán a szamojéd nyelveket leszámítva – nincsenek „tisztá” evidenciálisok.

Tipológiai szempontból is vannak nyitott kérdések, a kulturális magyarázatnak számos area és nyelv ellentmond. Nézzünk meg néhány nagyobb földrajzi-nyelvi areát areális-tipológiai szempontból, elsősorban ott, ahol „elvárható” a morfológiai evidencialitás kialakulása. Néhány tendenciaszerű megfelelés megfogalmazható a kulturális magyarázat ismeretében:

area	evidenciális rendszer	megjegyzés
(Szub)arktikum	?	Nincsenek megfelelő leírások, pl. csukcs, eszkaleut nyelvek.
Afrika	-	Logoforikus rendszerek, kiterjedt függő idézés
Dél-Amerika	+	Andok és Amazónia jól kutatott és leírt, de vannak kivételek
Ausztrália	-/?	Vegyes képet mutat. Alulkutatott területnek számít.
Csendes-óceáni térség	+	?
Új-Guinea	+	vegyes

Afrika tipikusan olyan terület, amely esetében azt várnánk, hogy evidenciális rendszereket találunk, de nem így van. Afrikában alig van olyan nyelv, amelyben morfológiai evidenciális rendszer alakult volna ki. Az afrikai nyelvek kapcsán felmerül a logoforikus elemek és a függő idéző szerkezetek megléte, mint amelyek „blokkolnák” az evidenciális rendszerek kialakulását (ezen összefüggések vizsgálata további kutatást igényel). Pápua Új-Guinea, Ausztrália és az Arktikum sok nyelvében találunk többé-kevésbé bonyolult rendszereket, de számos ellenpéldát is – ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy összességében nincs elegendő információ a legtöbb nyelv esetében.

5. Összefoglalás

Az evidencialitás fejlődése a tipológiai ismeretek és etnoszintaktikai jellemzők alapján tendenciaszerűen jósolható. A jósolhatóság pillérei nyelven belüli rendszerek közötti korrelációk (pl. idéző szerkezetek, logoforikus rendszerek, egyéb funkciók, grammatikalizációs folyamatok, nyelvtípus stb.), illetve nyelven kívüli jelenségekkel való korrelációk (l. kulturális magyarázat, kontaktushatás). A változások tempója lehet relatíve gyors. Mindezek alapján – Skribnik és Kehayov konklúzióját alapul véve – két hipotézist fogalmazhatunk meg.

A gyenge hipotézisnek nevezhető megállapítás szerint (Skribnik–Kehayov 2018) az alapnyelvben az evidencialitásnak nem volt morfológiai jelölője, de megfogalmazható egy erősebb hipotézis is: nem jelenthető ki, hogy morfológiai evidencialitás az alapnyelv időszakában nem létezhetett. Erősen függ attól a környezeti, kulturális, nyelvi közegtől, amelyben az alapnyelv létezhetett. Sőt a kulturális magyarázat és az alapnyelvhez köthető környezeti-kulturális körülmények alapján az sem zárható ki, hogy az uráli/finugor alapnyelvben is léteztek evidenciálisok, amelyek aztán eltűntek, átalakultak az évezredek során – ennek bizonyítása azonban nem lehetséges.

Tovább folytatva ezt a gondolatmenetet, indirekt módon azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az az elmélet, amely szerint a magyar nyelvben létezhetett evidenciális stratégia (vö. pl. Pomozi 2014, Mohay 2018, Tolcsvai Nagy 2017) nem elképzelhetetlen: a steppei kultúrkörbe belépő ős- vagy előmagyar közösséget kulturális és nyelvi hatások is érték, s ezen a területen nem volt semmi akadálya annak, hogy az indirekt információ jelöltté váljon, ráadásul erre az egyik múlt időt használta volna fel, s az sem elképzelhetetlen, hogy a honfoglalást követően a Kárpát-medencében ezek a funkciók szintén külső hatásra eltűntek (a múlt idők – különösen a befejezettek – használata tipológiailag egyébként gyakori az indirekt evidencialitás kifejezésére).

A kulturális, környezeti tényezők tükrében érvelni lehet emellett, hogy az uráli/finugor alapnyelvre rekonstruált szintaktikai jellemzők kiindulópontként szolgálhatnak mind a nyugati finugor nyelveket jellemző – alárendelő összetett mondatokkal kifejezett – függő idéző szerkezetek kialakulásához és ezzel együtt a komplex evidenciális rendszerek hiányához, míg a szamojéd ágban jobban konzerválódtak a feltételezett alapnyelvi sajátosságok, amelyek megmaradását a környezeti hatások és a komplex evidenciális rendszerek kialakulása erősítette meg. Átmenetet jelentenek az obi-ugor nyelvek. A nyugati finugor nyelvekben jellemzően nem alakult ki evidenciális rendszer, ellenben alárendelő összetett mondatokkal kifejezett, személyeltolódással függő idézés igen. Ebben szerepet játszhattak természetesen nyelvi kontaktusok is. Az evidencialitás szempontjából a Baltikumot és a Volga–Káma vidékét kell megemlíteni, ahol a kontaktus, környezeti-kulturális hatás és belső fejlődés aránya, szerepe a mai napig nem tisztázott. Az eredetileg – a mai lakóhelyüktől – délebbre élő szamojédok nyelvében, az alapnyelvben nem lehetett olyan komplex rendszer, mint a mai északi szamojéd nyelvekben. Erre utal, hogy egységes rendszer nem rekonstruálható, esetleg az auditív grammatikalizációja történetileg meg az alapnyelv időszakában, de ez sem valószínű.

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2002: *Language contact in Amazonia*. New York: Oxford University Press.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004: *Evidentiality*. New York: Oxford University Press.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018: Evidentiality and language contact. In Aikhenvald, A. Y. szerk.: *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford – New York: Oxford University Press, 148–172.
- Bernárdez, Enrique 2017: Evidentiality – a cultural interpretation. In Farzad Sharifian szerk.: *Advances In Cultural Linguistics*, Singapore: Springer, 433–460.
- Brugman, Claudia M. – Monica Macaulay 2015: Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19 (2): DOI 10.1515/lingty-2015-0007
- Burkova, Svetlana 2022: Nenets. In: Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik szerk.: *The Oxford Guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press, 674–708.
- Busser, Rik De 2015: The influence of social, cultural, and natural factors on language structure. In Rik De Busser and Randy J. LaPolla eds.: *Language structure and environment*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1–28.
- Csepregi, Márta 2014: Evidentiality in Dialects of Khanty. *Linguistica Uralica* 50/3, 199–211.
- Epps, Patience 2007: Grammatical borrowings in Hup. In: Yaron Matras and Jeanette Sakel szerk.: *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective*. Empirical Approaches to Language Typology [EALT] Vol. 38. 552–565.
<https://doi.org/10.1515/9783110199192.551>
- Gal, Susan 1978: Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7/1, 1–16. DOI: 10.1017/S0047404500005303
- Gruzdeva, Ekaterina Yu. 2001: Imperative sentences in Nivkh. In: V. S. Xrakovskij (szerk.), *Typology of imperative constructions*, Munich: Lincom Europa, 59–77.
- Guszev 2006 = Гусев, Валентин Ю. 2006: О сохранении архаичных форм в неассертивных контекстах: материал самодийских языков. In *Проблемы типологии и общей лингвистики: международная конференция посвященная 100-летию со дня рождения проф. А.А. Холодовича*, Нестор—История, Санкт-Петербург. 41–5.
- Guszev, Valentin 2017: On the etymology of auditive in Samoyedic. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 41, 131–151.
- Цјина = Ильина, Л. А. 2020: Грамматикализованная сенсорная эвиденциальность как типологическая особенность языков Северной Азии. *Языки и фольклор коренных народов Сибири*. 2 (40), 78–88.
- Kubitsch, Rebeka 2022: The Semantic Profile of the Past Evidential in Udmurt in Contemporary Texts. In de Saussure, Louis – Baranzini, Laura szerk.: *Aspects of Tenses, Modality, and Evidentiality*. Brill. 262–287.
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Mohay Zsuzsanna 2018: *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők közép-magyar kori funkcióinak vizsgálata*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Nichols, Johanna 1992: *Linguistic Diversity in Space and Time*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226580593.001.0001
- Plungian, Vladimir A. 2010: Types of verbal evidentiality marking: an overview. In Diewald, Gabriele – Smirnova, Elena eds: *Linguistic realization of evidentiality in European languages*. Berlin: Walter de Gruyter, 15–58.
- Pomozsi Péter 2014. A magyar múltidőrendszer térben és időben az evidencialitás tükrében. In Fazakas Emese, Juhász Dezső, T. Szabó Csilla, and Terbe Erika szerk.: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai, Budapest–Kolozsvár: Nemzetközi Magyaráságtudományi Társaság*. 76–92.
- Sipócz Katalin. 2014. A manysi evidenciálisról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21, 121–141.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018: Evidentials in Uralic Languages. In Aikhenvald, A. Y. ed.: *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford – New York: Oxford University Press. 525–555. DOI 10.1093/oxfordhb/9780198759515.013.25
- Szeverényi Sándor 2020: Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 283–306.
- Szeverényi, Sándor 2022, megjelenés előtt: Evidentiality and reported speech under contact: Devices of cohesion in Nganasan personal narratives. In Ragagnin, Elisabetta – Bayarma Khabtagaeva eds.: *Endangered languages in Northern Asia*. A vol. of the series "Languages of Asia". Brill.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017: A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113, 10–26.
- Trudgill, Peter 2011: *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London: Penguin.
- Verhees, Samira 2019: Defining evidentiality. *Voprosy Jazykoznanija* 6, 113–133. DOI: 10.31857/S0373658X0007549-2
- Wagner-Nagy, Beáta 2018: *A Grammar of Nganasan*. Leiden: Brill.

